

QORAQALPOQ VA QOZOQ XALQ ERTAKLARIDAGI “QULOQ” SOMATIZMINING KOGNITIV, LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Bekniyazov Berikbay Kozdibayevich,

*Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti dotsent v.v.b., filologiya fanlari bo'yicha falsafa
doktori (PhD),*

E-amil: bbekniyazov@mail.ru,

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-6438-3541>

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17903861>

Annotatsiya: Mazkur maqola qoraqalpoq va qozoq xalq ertaklaridagi “quloq” somatizmi asosida yaratilgan yoki ushbu somatizm orqali tavsiflangan qahramonlarning lingvistik va kognitiv (bilish) mohiyatini o'rganishga bag'ishlangan. Umuman olganda, “quloq” orqali ifodalanuvchi eshitish/axborot qabul qilish vazifasining qozoq va qoraqalpoq xalqlarining milliy tushuncha qiyofasida qanday aks etishini yoritishga qaratilgan bo'lib, axborotni qabul qilish va uni tahlil etishning xalq dunyoqarashidagi ahamiyatini ko'rsatib bergan.

Kalit so'zlar: somatizm, kognitiv lingvistika, somatik kod, milliy madaniyat, denominatsiya, ertak, milliy kontseptual obraz, semantika.

Аннотация: Статья посвящена изучению лингвистической и когнитивной (познавательной) сущности персонажей, созданных на основе соматизма «ухо» в каракалпакских и казахских сказках или описываемых через этот соматизм. В целом, исследование направлено на освещение того, как функция слуха/восприятия информации, выраженная через «ухо» отражается в национальной концептуальной картине мира казахского и каракалпакского народов. Работа демонстрирует важность восприятия и анализа информации в народном мировоззрении.

Ключевые слова: соматизм, когнитивная лингвистика, соматический код, национальная культура, деноминация, сказка, национальный концептуальный образ, семантика.

Abstract: The article explores the linguistic and cognitive essence of characters in Karakalpak and Kazakh fairy tales that are either created based on the “ear” somatism or described through this somatism. Overall, it aims to illuminate how the function of hearing and receiving information, expressed through the “ear” is reflected in the national conceptual image of the Kazakh and Karakalpak peoples. The study demonstrates the significance of information reception and analysis in the folk worldview of these cultures.

Key words: somatism, cognitive linguistics, somatic code, national culture, denomination, fairy tale, national conceptual image, semantics.

Kirish: Kognitiv jihatdan ertaklar insonning dunyoqarashini aks ettiradi. Ertaklar insonning o'zi yashayotgan dunyoning tuzilishi, atrof-muhitni anglashi, odamlarning xatti-harakatlari va qarashlari, bilimlari, ichki tushunchalari va tizimlari haqida ma'lumot beradi. Ertaklar inson ongining ajralmas qismi bo'lib, bevosita milliy ong tuyg'usining shakllanishiga hissa qo'shadi. Ma'lumki, har qanday millatning mavjudligi, madaniyati, bilimi va tafakkuri va boshqalar til orqali namoyon bo'ladi. Shu nuqtaiy nazardan, ertaklarni kognitiv jihatdan tahlil qilish insoniyatning tabiati, shuningdek, milliy madaniyat va bilishning bir qismi bo'lib, uning chuqur etno-kognitiv tabiatini ochib berishga imkon beradi. Shuning uchun ertaklarni kognitiv jihatdan o'rganish zamonaviy qozoq tilshunosligining dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Shuningdek, insoniyat haqiqiy

borliqning olam tasvirini qanday tasvirlashi, milliy dunyo to'g'risidagi fikr-mulohazalari asosida aqliy bilimlari qanday paydo bo'lishi kabi savollarga yechim topadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda qoraqalpoq va qozoq xalq ertaklaridagi "quloq" somatizmining lingvistik hamda kognitiv xususiyatlari qiyosiy-lingvistik, kognitiv-semantik va konseptual tahlil usullari orqali o'rganildi.

Tahlil va natijalar. Turli millatlarning xalq fantastik ertaklaridagi tana a'zolari nomlaridan paydo bo'lgan qahramonlar, chuqur tuzilmalar darajasida aniq madaniy tushunchalar va farqlar shu kungacha maxsus tadqiqot ob'yekti bo'lmagan. Shuning uchun chuqur tuzilmalarni kompleks, qiyosiy o'rganish ma'lum bir etnos vakillarining kognitiv bazasini tashkil etuvchi milliy pretsedent hodisalarning shakllanish jarayonini tushuntirishga imkon beradi. Turkiy xalqlar ertaklarida tana a'zolari orqali paydo bo'lgan qahramonlar (*Қағанақбас, Шибұт, Қылкеңірдек, Құлақай, Желаяқ, Саққұлақ, Тобықбай, Шойынқұлақ, жеті басты дәу, Төстік, алтын шапшты қыз, Желаяқ, Тұмарбас, жалғыз көзді маңлайында айы бар қыз, жезтырнақ, қуу гелле, алтын айдарлы ул, гумис айдарлы қыз, жартыбас, жалғызкөз, жартыаяқ, темиртырнақ, алтын айдарлы қыз, қулақ va sh.k*) ko'p uchraydi. Mazkur ertaklardagi qahramonlar denotatni (aniq ma'noni) to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatadigan nomlar bilan ataladi. Bu nomlarning ma'nosini tushunish qahramonning ichki qiyofasini tushunishga imkon beradi. Nomlarning o'zi ramziy yukni o'z ichiga oladi. Bir ko'zli bahaybat, mistirnoq kabi nomlar inson ongidagi arxaik qo'rquvlarning lingvistik markerlaridir. "Cho'yinquloq" (Cho'yin + Quloq) nomining o'zi lingvistik sintez orqali qahramonning kognitiv rolini eshitmaslik, e'tiborsiz qoldirishdan dalolat beradi.

Qozoq va qoraqalpoq xalq ertaklarining somatik (jismoniy) qahramonlarini qiyosiy, chuqur madaniy jihatdan tahlil qilish zarur. Chunki bu tahlil har bir xalqning o'z dunyoqarash xususiyatlarini shakllantirgan asosiy obrazlarini (fenomenlarini) tushunishga yo'l ochib beradi. Mashhur tilshunos olim G.Sag'idoldaning ta'kidlashicha, "somatik kod nuqtaiy nazaridan tahlil qilish jarayonida til egasining "odam va dunyo-olam" haqidagi eng qadimgi tushunchalari yangilanadi, buning natijasida insonning o'zini va o'zi orqali dunyodagi boshqa ob'yektlarni anglashning manbalari bilan yaxlit va tizimli ravishda tanishish imkoniyati paydo bo'ladi". [5:72]

Ertak qahramonlarining semantikasi hamda morfologiyasini ko'rib chiqishimiz mumkin. Ushbu qahramonlarning nomlanishi (denominatsiyasi) bevosita ularning somatik xususiyatlariga asoslanadi va bu nomlar ularning kognitiv rolini belgilaydi. Ertaklardagi nomlarning aksariyati sarlavha va tana a'zosini ifodalovchi so'zlarning qo'shilishidan hosil bo'lgan murakkab nomlardir.

"Quloq" so'zi tilshunoslik nuqtaiy nazaridan eshitish a'zosini anglatganda, kognitiv darajada u aqlning tashqi dunyo bilan aloqa o'rnatish, tanqidlarni qabul qilish va dunyo haqiqatlarini o'zlashtirish qobiliyatini anglatuvchi kuchli ramzdir. "Quloq" so'zi qozoq

tilida va umuman turkiy xalqlarda nafaqat eshitish a'zosini, balki axborotni qabul qilish va ongning ochiqligini anglatadigan kuchli semantik yuklamaga ega. Quloq bilan bog'liq qahramonlarning madaniy tafovutlarini (qozoq va qoraqalpoq xalqlari o'rtasida) taqqoslash orqali bu ikki xalqning axborotni qabul qilishdagi o'ziga xos ustuvorliklarini aniqlash mumkin. Qozoq xalqining "Ертөктик" ertagida quloq bilan bog'liq Soqquloq, Cho'yinquloq qahramonlari uchraydi. "Men mashhur yer osti ayg'oqchisiman, har qanday maxfiy gapni eshitib bilib olaman, mendan yashirin sir bo'lmaydi. Uzoqni ham, yaqinni ham eshituvchi men Soqquloq bo'laman!" [1:23] Kampirdan Cho'yinquloq degan bola qolgan ekan... Cho'yinquloq Cholqo'yruqni minib ov qiladi. [1:32-33].

Qoraqalpoq xalq ertagida quloq bilan bog'liq "Quloq" xususida so'z boradi. Qadim zamonlarda bir qishloqda quloq degan kichkina bola bo'lgan ekan. Odamlar bu bolani "quloq" deb atashgan, chunki u juda kichkina edi. [2:396]

Ertakdagi "Soqquloq" obrazi qozoq madaniyatidagi haqiqat, sir va yuksak ong tushunchalari bilan chambarchas bog'liq hisoblanadi. Soq + quloq - tirishqoqlik va e'tibor ramzi. U tashqi dunyoning har qanday harakatiga sezgir. Quloqning "yer osti" josusi bo'lishi uning tashqi ko'rinishdan tashqaridagi tub muammolarni aniqlay olishini anglatadi. Bu eng chuqur haqiqatni izlash semantikasidir. Shu bilan birga, ertaklarda bunday qahramonlar ko'pincha adolatni o'rnatish uchun ishlatiladi. Agar Quloq bir sirni bilsa, bu sir sir bo'lib qolishi mumkin emas. U fosh etish haqiqatning g'alabasining semantik kuchiga ega. "Soqquloq" - bu nafaqat afsonaviy qahramon, balki qozoq madaniyatida to'liq ma'lumot (kognitiv) va chuqur haqiqat (semantik) ni o'zlashtirishning ifodasidir.

Cho'yinquloq - "Cho'yindan yasalgan quloq" yoki "Mulohazali, qattiq eshituvchi". Bu uning jismoniy kuchi va sezgirligini (quloq) birlashtiradi. Shu bilan birga, kuch va hiyla, shuningdek, tabiat yoki quyi dunyoning eng qattiq, yo'q qilish qiyin bo'lgan ko'rinishi. Uning nomi (Cho'yin + Quloq) uning jismoniy kuchi va hushyorligining uyg'unligini ko'rsatadi. Yomonlik, yovuzlik, yer osti dunyosiga yaqinlik, haddan tashqari kuch o'zida to'playdi.

Qoraqalpoq folkloridagi "Quloq" ismining lingvistik xususiyati shundaki, kichraytirish ma'nosi (diminutiv) maxsus qo'shimcha orqali emas, balki so'zning leksik-semantik asosida yoki og'zaki shakllangan nom orqali berilgan. Ya'ni, "quloq" so'zining o'zi "kichkina" degan ma'noni anglatadi.

Folklorida quloq nafaqat jismoniy a'zo, balki ongning tashqi dunyo bilan aloqa nuqtasi sifatida qaraladi. Quloq - maslahat, ogohlantirish va donolikning kirish eshigi. Cho'yinquloq, Yarimquloq bu ongning nuqsonli ekanligini yoki donolikni qabul qilishga tayyor emasligini bildirsa, quloq yuqori kognitiv nazoratni yoki barcha ma'lumotlarni o'zlashtirish qobiliyatini anglatadi. Shu bilan birga, hajmiy ma'noda ham ishlatilishini ko'ramiz.

"Quloq" axborot qabul qilish, eshitish va kuzatish vazifalariga aloqador.

Personaj	Lingvistik tuzilish	Semantik ildiz	Kognitiv ma'no
Cho'yinquloq	Cho'yin (ot, material) + Quloq (tana a'zosi)	Cho'yin (qattqlik, o'tkazmaslik)	Tashqi ta'sirga qarshi turish/Bloklash. Ongning tashqi axborotni (tanqid, aql, ogohlantirish) qabul qilmasligi.
Yarimquloq	Yarim (ulushli, bo'lakli) + Quloq	Yarim (to'liqsiz, to'liq bo'lmagan)	Axborotni kam yoki noto'g'ri qabul qilish, bu noto'g'ri qarorga olib keladi.
Soqquloq	Soq (Ehtiyotkorlik sifat, sezgir) + Quloq	Doimiy nazorat /Sezgirlik	Yovuz kuchlarning atrof-muhitni to'liq nazorat qilishi yoki qahramonni ogohlantiruvchi roli.
Quloq	Quloq (ot)	Quloq (shaklan kichik)	Boshqalarga qaraganda kichikroq, ko'rimsiz, ko'zga tashlanmaydigan.

Bu qahramonlarning nomlari – ularning vazifalarining lingvistik kodlanishi aniq namoyon bo'ladi. Qozoq va qoraqalpoq xalq ertaklaridagi somatik anomalialar (Cho'yinquloq, Yarimquloq) – bu kognitiv nuqsonlarning bir tomonlamaligi, eshitmaslik, to'liqsizlikning jismoniy ifodasidir. Shuning uchun g'alaba nafaqat jismoniy kurashda, balki aqlning (to'liq bilimning) bu kamchiliklarni yengishini ko'rsatadi. Taniqli olim V. A. Maslova inson tana a'zolari tilda nafaqat nom, balki bu lisoniy olam manzarasini shakllantiruvchi, madaniyatni tashuvchi va milliy qadriyatlarni mustahkamlovchi asosiy etalonlar tizimidir, deb ta'kidlab, “turli hayotiy muhim vazifalarni bajaruvchi tana a'zolarining nomlari bir mavzuiy guruhga birlashtirilishi mumkin. Kundalik ong bu a'zolarga xos bo'lgan xususiyatlarni ajratib ko'rsatadi va shu belgilar asosida ularni yagona guruhga birlashtiradi. Bu guruhlashtirish dunyoning lingvistik qiyofasida aks etadi”. [4:52]

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, umumiy quloq – qozoq va qoraqalpoq tillarida eshitish, tinglash, axborotni qabul qilish, bilim olish vazifasini anglatadi. Xalq ertaklarida uchraydigan “quloq” so'zidan oldingi prefiks (soq, yarim, cho'yan) ushbu idrokning sifati, hajmi yoki holatini kodlaydi. Cho'yin - kuchli, mustahkam ma'nosi bilan birga “quloq solmaslik, qat'iyat yoki juda qattiq, to'siqni qabul qilish“ (hech narsani o'tkazmaydigan yoki aksincha, juda qattiq bo'lgani uchun tinglay olmaydigan) ni anglatadi. Soqquloq – ehtiyotkor, sinchkov, o'tkir ma'nosi bilan bir qatorda yuqori sezgirlik, barcha ma'lumotlarni diqqat bilan qabul qilish, katta e'tibor, ya'ni to'liq ma'nolarda ham ishlatiladi. Yarimquloq – to'liq emas, yarim ma'nosi bilan birga - ma'lumotning faqat yarmini qabul qilish, bir tomonlama fikrlash, to'liq bo'lmagan tushunchaga ega bo'lish, ya'ni deformatsiyalangan ma'nosida keladi. Xalq ertaklaridagi qahramonlar dunyosida somatik kod ko'pincha somatizmlar orqali har bir xalqning dunyoqarashi va madaniyatidan ma'lumot beradi. Umuman olganda, “quloq” orqali uzatiladigan eshitish/axborot qabul qilish vazifasi qozoq va qoraqalpoq xalqlarining milliy kontseptual qiyofasida qanday namoyon bo'lishini ochib berishga imkon yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Астана: «Фолиант», 2011. Т. 75: Батырлық ертегілер. - 424 бет. Ер Төстік, 23-бет.
2. Қарақалпақ фольклори. Т. 67-76. ӨзИА Қарақалпақстан бөлими, Қарақалпақ гуманитар илимлер илимий-изертлеу институти. Нөкис: "Илим". – 2014. – 560 б. 396 бет.
3. Қайдар Әбдуәли. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік) Адам. Алматы: Дайк-Пресс, 2009. Т. 1. 784 б.
4. Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.
5. Сағидолда Гүлғайша Сағидолда қызы. Түркі – моңғол дүние бейнесінің тілдік фрагменттері. – Астана: «Сарыарқа». – 2011. – 304 бет. 72 бет.

